

Osmanlı Deri Cilt Sanatı ve Sahtiyan-Meşin Kullanımı*

Ottoman Leather Bookbinding Art and the usage of Sahtiyan-Mesin

Mustafa KARTAL¹, Hatice TOZUN²

Özet

İlk çağlarda insanların barınma ve örtünme gibi temel ihtiyaçları için kullandıkları deri, zaman içinde deri işlemeciliğinin öğrenilmesi ile birçok kullanım eşyasına ve birer sanat ürününe dönüşmüştür. Ahilik geleneği Anadolu'da ilk olarak Selçuklu döneminde başlatılmış ve Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Bu gelenek dericilik mesleğine büyük bir katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte Anadolu'da hemen hemen tüm yerleşim yerlerinde tabakhaneler kurulmuş ve dericilik önemli bir meslek haline gelmiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Cihan Devleti Anadolu'da en büyük güç haline gelmiştir. İmparatorluğun sınırlarının genişlemesi ekonomisinin büyümesinde büyük rol oynamıştır. Hem ekonomik gelişim hem de sarayın yardımlarıyla dericilik sanatı ve zanaatı önem kazanmıştır. Osmanlı cilt sanatında birçok farklı malzeme kullanılmış olmasına karşın, esnek, yumuşak, koruyucu, dayanıklı vb. birçok özelliği bünyesinde barındıran deriler ciltçiliğin vazgeçilmez ana malzemesi olmuştur. Osmanlıda birçok besi ve av hayvanının derisi cilt yapısında kullanılmıştır. Bu deriler içinde en yaygın olarak keçi ve kuzu derisi tercih edilmiştir. Keçi derisi (sahtiyan) sırça yüzeyindeki karakteristik gözenek şekillerinden kaynaklanan homojen yapısı ve sıkı dokusundan dolayı kalite ve dayanıklılığı yüksektir. Kuzu derisi (meşin) ise yün yapısının kıvrımlı ve ince oluşuna göre daha esnek ve yumuşak bir tutum sergilemektedir. Bu çalışmada Türk cilt sanatında kullanılan deri çeşitlerinden sahtiyan ve meşin deri çeşitlerinin özellikleri, benzer ve farklı yönleri belirlenmeye çalışılmıştır. Ulaşılan veriler görseller eşliğinde sunulmuştur. Elde edilen verilerin Türk cilt sanatı, Türk cilt sanatı ürünlerinin korunması ve onarımı alanında çalışan araştırmacılara kaynaklık etmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cilt, Deri, Sahtiyan, Meşin, Osmanlıda Dericilik, Osmanlı Cilt Sanatı

Abstract

Raw leather was used for basic needs such as shelter and basic clothes in the early ages, by the improvement of the tannery in the progress of time, leather became a material that can be used either for basic belongings of humanity or artworks. Turkish Islamic Guild system (ahilik) was firstly founded in the Seljukian period in Anatolia and, during the Ottoman period, it was continued. This tradition made a great contribution to the profession of the tannery. Moreover, nearly in most of the settlements of the Anatolia tanneries were established and, the profession of tannery became important. In the 15th and 16th centuries, Ottoman Empire

¹Kastamonu Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Kastamonu

²Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Ankara

ORCID:

M.K.: 0000-0002-8580-7019

H.T.: 0000-0003-3172-1401

Corresponding Author:

Mustafa KARTAL

Email:

mkartal@kastamonu.edu.tr

Citation: Kartal, M. ve Tozun, H. (2022). Osmanlı Deri Cilt Sanatı ve Sahtiyan-Meşin Kullanımı. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 12 (3): 560-572.

Submitted: 27.06.2022

Accepted: 28.07.2022

*25-27 Ekim 2017 tarihinde 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda "Osmanlı Deri Cilt Yapımında Sahtiyan ve Meşin Kullanımı" başlıklı yayınlanmamış sözlü bildirden üretilmiştir.

became a dominant figure in Anatolia. The expansion of the Empire also helped to the growth of the economy. Therefore, with the help of the authority, tannery both as an art and craft gained importance. Although different materials were used in Ottoman bookbinding art, with the variety of characteristic features of leather (such as elastic, soft, protective, and durable), leather became the main material of the Ottoman bookbinding art. Therefore, both the livestock and hunted animals were used to produce a variety of leather. However, goat and lamb leather is mostly preferred. Because of the characteristic features of goat leather (sahtiyan), the leather is more durable when compared with other types of leather. On the other hand, lamb leather (meşin) is softer and more elastic than others. In this paper, the qualities, advantages, and disadvantages of both goat and lamb leather in Turkish bookbinding art were tried to be introduced. All of the data that were collected in the research were shown in the paper with their images. This paper was written to help both the artists and conservators of Turkish bookbinding art.

Keywords: Binding, Leather, Sahtiyan, Leather, Ottoman Leatherwork, Ottoman Binding Art

1. GİRİŞ

Türk sanatları diye adlandırılan ve bünyesinde tekstil (halı, kilim, kumaş vs), çini, kitap sanatları gibi birçok sanatı sanat yaratımları, sanatçıların duyu ve düşüncelerini, kültürel değerlerini yansıtan önemli çalışma alanlarıdır. Kitap sanatlarından biri olarak kabul edilen cilt sanatı alanında da yüzyıllar boyunca kıymetli ve nadide eserler verilmiştir. Bu kadar zengin örneklerin yer aldığı ciltçilik alanı araştırmacılar için sayısız çalışma alanı sunmaktadır (Kaçar ve Bilgen, 2020; 327). Desen ve motif özelliklerinden yapım tekniklerine, dönem özelliklerinden kullanılan malzeme ve deri çeşitlerine varıncaya kadar araştırmacılara birçok çalışma alanı sunan Türk cilt sanatında kullanılan derilerden sahtiyan (keçi-oğlak derisi) ve meşin (kuyun-kuzu derisi) kullanımı bu çalışmanın içeriğini oluşturmuştur.

Deri, insanlık tarihi kadar uzun bir geçmişe sahiptir. İnsanoğlunun yaşam alanı içinde yer alan fauna ve floradan etkilenmesi ve yaşamını idame etmek için bu olgulardan faydalanması süreci içerisinde av hayvanlarının derilerinin giyim kuşamdan günlük tüketim eşyalarına kadar geniş bir yelpazede kullanımı, derinin günlük yaşamın bir parçası olmasına neden olmuştur. Günlük kullanım, tüketim malzemesinden sanatsal ya da süsleme öğelerinde kullanılan bir unsura dönüşmesi, derinin kullanım olanaklarının artmasına neden olmuştur. Derinin dayanıklı ve içinde yer alan nesne-objeleri koruyabilme, dayanım süresini uzatabilme özelliği sanatsal üretimlerde de kullanılmasının önünü açmış ve dericiliğin bilinen en eski sanat dallarından birisi olmasına neden olmuştur ve geçmişte olduğu gibi günümüzde de hemen hemen her alanda kullanımı devam etmektedir. Deri, sanat dallarımızın bir kolu olan ciltçilik içinde vazgeçilmez bir malzemedir. Yapılmak istenen cilt için, uygulanacak teknik ve süslemeye göre deri seçimi büyük önem taşımaktadır. Deri çeşitlerinden sahtiyan ve meşin deriler Türk cilt sanatında en yoğun olarak kullanılan deri çeşitleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İnsanların günlük tüketim eşyaları olan temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere basit araçlar yardımıyla başlayan el sanatlarımız, zaman içinde insanların süslenmek, yaşadığı mekânları güzelleştirmek ve artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gelişme ve çeşitlilik göstermiş, dokumacılık, taş işçiliği, çinicilik, dericilik, ciltçilik vb. gibi sanat dallarına ayrılarak oldukça geniş bir yelpaze oluşturmuştur.

İnsanın varoluşu kadar uzun bir tarihe sahip olan dericilik bilinen en eski en köklü sanat dallarımız arasında yer almaktadır. Dericiliğin gelişmesi insanların deriyi işlemeyi keşfetmesi ile başlamış ve dekorasyon eşyasından giyime, savaş malzemelerinden sanat eserlerine varıncaya kadar hemen hemen her alanda insanoğlunun vazgeçemediği bir kullanım ve sanat malzemesi olarak yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Dericilik sanatı Anadolu'da en parlak ve ihtişamlı dönemini Osmanlılar zamanında yaşamış, Osmanlılar fethettikleri Anadolu topraklarında Selçuklularda başlayan Ahilik geleneğini sürdürmüş olmakla birlikte hemen hemen bütün

vilayetlerde ve kazalarında tabakhaneler kurdurarak dericiliği Osmanlılarda önemli bir iş kolu haline getirmiştir.

Osmanlı imparatorluğu döneminde yönetimin ve sanatın merkezi olarak kabul edilen saraylarda deri çok geniş kullanım alanı sahipti ve sarayda deriden yapılan hemen hemen her ürünün sanatsal bir boyut kazandığı bilinmektedir. Osmanlı imparatorluğunda XV ve XVI yüzyıllarda siyasi başarılar ile birlikte sanatsal faaliyetlerde hız kazanmış, özellikle ciltçilik en parlak dönemlerini yaşamış ve bu dönemde sadece sarayda 50 kişi kadar mücellit olduğu belirtilmektedir (Çığ, 1971; 15).

Cilt sanatı, derinin çok yaygın kullanıldığı alanlardan birini oluşturmaktadır. Balmumu ile kaplanmış tahta tabletlerin deri şeritler ile bağlanması ile başlayıp, ruloların deri şeritler ile tutturulması, deri kutu veya kılıflara konulması ve yine bu eserlerin deri şeritler ile bağlanarak saklanması gibi birçok süreçten geçerek kodeks şekline ulaşmıştır. Tüm bu aşamaların günümüzdeki şekline ulaşmasında kat edilen birer adım olduğunu düşünebilir (Yıldız, 1993; 236). Derinin dayanıklı bir malzemesi olması ile birlikte üzerine çok çeşitli süsleme tekniklerini ve bezeme uygulanabilir olması, ciltçilik sanatında derinin seçilmesinde başlıca etken olmuştur (Tanındı, 1985; 27).

Ciltçilik sanatında çok farklı deri çeşitlerinin kullanımı, koruma-onarım alanında çalışan uzmanların derinin çeşidini bilmelerini zorunlu hale getirmiştir. Sahtiyan ve meşin deri çeşitlerinin aralarındaki farklar ve fiziksel özelliklerinin belirlenmesi ile bilimsel koruma onarım kararlarının alınması mümkün olmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI

İslam din öğretiminin temeli olan Kuran'ı Kerim el yazmalarının ilk dönemlerde genel olarak düz ve sade olduğu görülmektedir. İslamiyet'in indiği dönemden başlayarak çok kısa bir süre zarfında hızla yayılması ve devletleşme geleneği içinde öncelik komşu coğrafyalar olmak üzere farklı coğrafyaların bu yeni kurulan İslam devleti tarafından fethedilmesi neticesinde, yeni coğrafyalardaki toplulukların kültürleri ve yaşam alanlarının da Müslümanlar tarafından görülmesine neden olmuştur. Fethedilen topraklardaki toplulukların kutsal kitaplarının, inanç ve ibadet yerlerinin gösterişli ve hatta şatafatlı olması, İslam komutan ve devlet adamlarını etkilemiş, "Allah Güzeldir ve Güzeli Sever" hadisinin de etkisiyle İslam dini ve sivil yapılarının daha gösterişli ve süslü yapılmaya başlandığı görülür. Mimari yapıların yanı sıra edebi, bilimsel ve dini kitapların da içinde yazılanlara hürmeten daha süslü olması çalışmaları başlamıştır. Sadece devlet adamlarının ve ulemanın değil, yeni zengin olan asker ve tüccar kesiminde kitaplara olan ilgisi sanatsal açıdan daha zengin el yazmalarına olan talebi arttırmış ve bu kişilerin istekleri doğrultusunda, hat, minyatür, tezhip, cilt vb. gibi kitap süslemelerinin her birisi birer sanat dalı haline gelmiştir. Bu nedenle içinde bu sanatları barındıran el yazmaları birçok geleneksel sanatımızın bir ürünüdür (Öcal, 1971; 87).

Bu çalışmada yaşamın birçok evresinde iç içe bulunan derinin tarihçesinden, cilt sanatından ve cilt yapımında en çok kullanılan derilerden sahtiyan ve meşinin karakteristik özellikleri ile bu iki derinin ve kıl köklerine göre birbirinden ayırımına değinilmiştir. Bu vesile ile özellikle deri malzemeden üretilmiş ciltlerin korunması üzerine çalışan araştırmacılara kaynak oluşturulması amaçlanmıştır.

4. YÖNTEM

Türk cilt sanatında kullanılan deri çeşitleri çok çeşitli besi ve av hayvanlarının derileridir. Kullanılan deriler renk, kalınlık, sertlik-yumuşaklık, işlemeye elverişlilik bakımından birbirlerinden farklıdır. Bu farklılıkların ortaya çıkarılabilmesi için çeşitli analiz çalışmalarının yapılması

gerekmektedir. Derinin çeşidinin belirlenmesi esere koruma-onarım mantığı ile yapılacak bilimsel müdahalenin yöntem ve tekniklerini belirlemede son derece önemlidir.

Bu çalışma yazılı ve görsel literatürün araştırılması, yorumlanması ve karşılaştırılması ile ortaya konulmuştur. Türk cilt sanatında en yaygın olarak kullanılan sahtiyan ve meşin deri çeşitlerinin sırça yüzeylerindeki fiziksel ve karakteristik özellikleri bakımından birbirlerinden farkları büyüteç ya da benzeri aletlerin yardımı ile belirlenmeye çalışılmış, bu konudaki yayınlar incelenerek bulguların yorumlanması yoluna gidilmiştir.

5. BULGULAR

5.1. Derinin Tanımı ve Tarihçesi

Deri, omurgalılarda vücudun dış yüzeyini saran ve çeşitli deri türevleriyle birlikte gerçek bir koruyucu örtüdür. Deriler hayvanın ırkına, cinsine, yaşına, yaşadığı iklime, bakım ve beslenme özelliklerine göre yapısında birçok değişiklik göstermektedir (Gökçesu, 2002; 15).

Hayvanlardan yüzülerek alındıktan sonra konserve edilerek depolarda bekletilmeye alınmış veya deri fabrikalarına getirilerek bazı ön işlemler görmüş veya tabaklama için ön işlemlere alınmış derilere "ham deri", ön işlemleri bitmiş, ürüne dönüştürülebilir hale getirilen ham deriye ise "mamul deri" denir.

Deri, insanlığın taş ve ahşaptan sonra en çok kullandığı doğal kaynaklardan biri olarak insan hayatına girişi ateşin keşfinden eskilere uzanmaktadır. İnsanlar doğa şartlarına karşı koyabilme, bedenlerini örtme, barınma ve avlanma gibi ihtiyaçlarla dericiliğe yönelmişlerdir. Derinin ilk kullanım şekli olan post, Prehistorik (tarih öncesi) döneme tarihlendirilir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen bulgular insanların ilkel yollarla avlanma ve örtünme şekillerini gözler önüne sermektedir.

Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde kabaca işlenen deri, Neolitik (İÖ. 8000-5500) devirde yerleşik yaşama geçilince, hayvanların evcilleştirilmesi sonucu bilinçli olarak işlenmeye başlanmıştır. Deri kalıntılarının bulunması, derinin tarihsel süreç içerisinde çeşitli işlemlerden geçtiğini ve bu işlemler için özel atölyelerin kurulduğunu göstermektedir. Sert derilerin yumuşatılması, çürümenin yani bozulmalarının önlenmesi Paleolitik devirde en ilkel yöntemler kullanılarak başlatılmıştır. Deriyi odun ateşinin dumanında bırakma ve ertilmiş yağlar deriye sürülerek esneklik kazandırma ve deriyi korumaya çalışılmıştır. Daha bilinçli ve kapsamlı tabaklama çalışmaları Mezolitik dönemden sonra başlamaktadır (Dağtaş, 2007; 11-12).

Mısır'ın Ghebelen bölgesinde kazılar yapan araştırmacı E. Schiaparelli yaptığı kazılar sonucunda tarihin ilk debbağhanesini bulmuştur. Kazı aşamasında tarihi beş bin yıla dayanan deri kalıntıları, yarı işlenmiş deriler, deri işlemede kullanılan aletler ve sepilme işlemlerinde kullanıldığı var sayılan bitki kalıntıları ortaya çıkmıştır. Bu buluntuların kimyasal analizlerinde sepileyici malzemenin, "*acasia nilotica*"¹ bitkisi olduğu ve %31 düzeyinde tanen içerdiği anlaşılmıştır. Sudan bölgesindeki tabaklar bu günlerde bile *acasia nilotica* bitkisini sepilme amacıyla kullanılmaktadır. Bu bağlamda ilk tabakhane de ilk sepilme metodu da aynı zamanda ele geçmiştir denilebilir (Yelmen, 1992; 148-149).

¹ Arabistan, Avustralya, Hindistan, Afrika gibi kuru bölgelerde yetişen orta büyüklükte bir ağaç cinsi.

Resim 1. Leopar Deri Üretim, Boyama ve Yağlama İşlemleri - Theb Mezar Duvar Resimleri (İ.Ö. 1500)(Yelmen, 1992; 149)

Anadolu'da ise dericilik köklü ve kadim bir geçmişin izlerini barındırmaktadır. Keza coğrafyasında tarih boyunca pek çok uygarlık var olmuştur. Yerleşik birer uygarlık olan Hititler, Frigler, Lidyalılar, İonlar, Grekler ve Urartular gibi yerleşik bu uygarlıkların yanında yine Mısır, Pers, Asur gibi geçici uygarlıklarda kadim Anadolu'da birçok kalıcı iz bırakmıştır. Son olarak Türklerin Anadolu topraklarına gelmesi hem yerleşik hem de farklı coğrafyalardan gelen kültürlerini harmanlamıştır (Dağtaş, 2007; 7). Tüm bu kültürlerin izleri, birbiri üzerinde etkili olmuş, günlük yaşamdan inanç sistemlerine kadar pek çok unsur, ardıl kültürlerin birleşimi ve etkisiyle zenginleşmiştir. Özellikle Anadolu'da, Hititlerden sonra da dericiliğin değerli bir sanat olduğuna işaret eden birçok örnek bulunmaktadır. Dünyaca bilinen meşhur Parşömen derisi buna güzel bir örnek olabilir. Latince "*pergamena*", Fransızca "*parchemin*" denilen parşömen ilk defa Bergama'da şehrinde üretilmiştir ve yine bu nedenle pek çok kaynakta parşömene Bergama Derisi de denilmektedir (Yelmen, 1986; 39-40).

Anadolu'da, Selçuklular döneminde dericilik zanaatının ileri boyutlara taşınmasıyla deri işlemeciliğini tam bir sanat olarak görmeye başlamışlardır. Selçuklular döneminde zengin zümrenin sanatı desteklemesiyle birlikte deri sanatında da örgütlenme ve dayanışma ortaya çıkarmıştır. Selçuklular döneminde giysi, dekorasyon, koşum takımı, çizme ve ayakkabı yapımında deri kullanıldığı bilinmektedir.

Selçuklular döneminde temeli atılan diğer bir sanat dalı da ciltçiliktir. Cilt ve ciltçilik; yazılı yapıtların saklanması ve korunmasında büyük yeri olan kitapçılık sanatlarından biridir. Deri ciltler üzerine İslam sanatının belli desen öğeleri kullanılmaktadır. Bunlardan en çok bilinenleri; Şemse formu ve Rumi desenidir. Selçuklu döneminde sayılamayacak kadar çok çeşitli deri eşyalar üretilmiştir. Bu dönemde üretilen eserler hem sanatsal anlamda hem de tasarım anlamında Osmanlı döneminde de devam etmiştir (Dağtaş, 2007b; 80).

5.2. Cilt Sanatı

Arapça bir kelime olup deri anlamına gelmektedir. Ciltleme işi için en uygun malzemenin deri olmasından dolayı bu ismi almıştır (Arıtan, 1993; 551). Ancak kitap sanatlarındaki kabul görmüş genel tanımı; "bir mecmua veya kitabın yapraklarını dağılmaktan korumak ve sırasıyla bir arada toplu olarak bulundurmak için; ince tahtadan, deriden veya üzerine deri, kâğıt ve bez gibi malzemeler kaplı mukavvadan yapılan kaplara denir" (Arseven, 1983; 341).

Ciltçilik, tomar (rulo) şeklinde olan kitapların yerini Romalılar devrinde yaprakları dikdörtgen biçiminde kesilmiş kodeksin (mushaf) almasıyla ortaya çıkmıştır (Arıtan, 1993; 551).

Türkler kâğıt yapmayı Çinliler 'den öğrenmişler fakat cilt yapmaya Çinliler 'den önce başlamışlardır (Arıtan, 2008; 63).

Bugünkü manada deri ile kaplı kitap cildini dünyada ilk defa Doğu Türkistan'da bulunan Mani dinine mensup olan Uygurlar'ın yaptığı kabul edilmektedir (Özen, 1998; 9; Arıtan, 2008; 63).

"Dr. A. Stein ve P. Paul tarafından Bin Buda mağaralarında bulunan cilt parçalarından Orta Asya Türk'lerinin cilt yapımında deri malzeme kullandıkları ve deri üzerine madeni kalıplarla bezemeler yaptıkları anlaşılmaktadır. M.S. VII. yüzyıla ait bir Uygur Türk cildinin A.V. Le Coq tarafından Karahoçu kazılarında bulunuşu ise, bunun en somut kanıtını teşkil etmektedir"(Resim 2)(Özdeniz, 1981; 14; Dağtaş, 2007b; 80; Binark, 1975; 1)

Resim 2. Karahoçu Kazılarında Bulunan Uygurlara Ait Deri Cilt VII. yy. (Arıtan, 2008; 63)

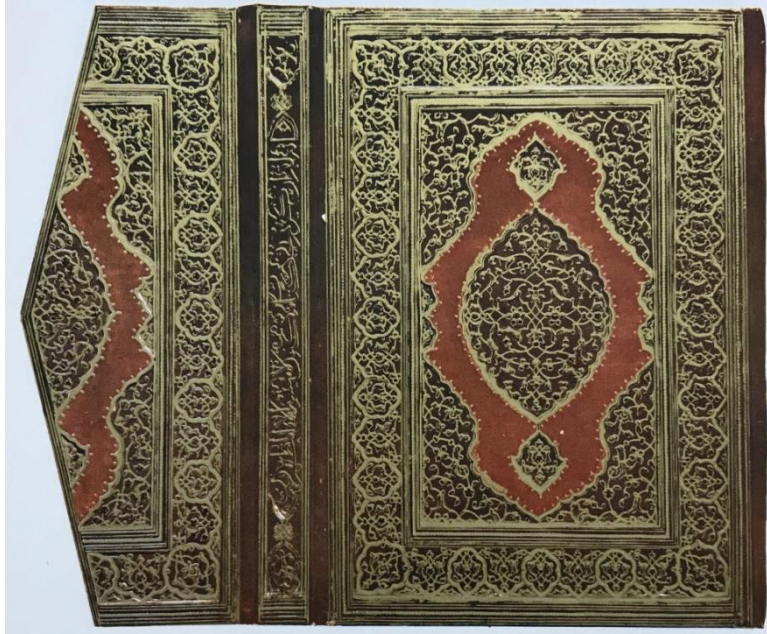
Ciltçilik Türklerin İslam'ı benimsemesinden sonra büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmelerin başlıca sebebi Müslümanlara göre yazı ve kitabın mukaddes sayılmasıdır. Bu hassasiyetten dolayı kitapların ciltlenmesine ve süslenmesine ayrı bir önem göstermişler (Binark, 1975; 94).

İslamiyet'in ilk yıllarında parşömene yazılan Kur-ân sayfalarını bir araya getiren ve deri ciltlemelerini yapan mücellitlerin elinde ciltçilik zamanla önemli bir sanat dalı olmaya başlamıştır. XI. Yüzyılın sonlarına doğru ciltçilik sanatını Büyük Selçuklular, akabinde Anadolu Selçukluları devralmış ve Türk-İslâm cilt sanatı gelişmesini sürdürmüştür. Anadolu'da yapılan ilk Türk cilt örnekleri Selçuklu ve Anadolu Beylikleri zamanında görülmektedir (Çınar, Büyükyazıcı, 2017; 259).

Bu dönem ciltlerde kahverengi deri üzerine bitkisel bezeme çalışılmış, lakin dairesel şemse motifi içinde veya cildin kapağını bütünüyle kaplayacak şekilde geometrik geçme ciltler daha yaygın görülmektedir. Bu üsluptaki cilt kapakları Selçuk bölgesinde XV. yüzyıla kadar kompozisyonunda, tekniğinde ve süsleme motiflerinde çok fazla değişiklik göstermeden devam etmiştir (Özen, 1987; 6).

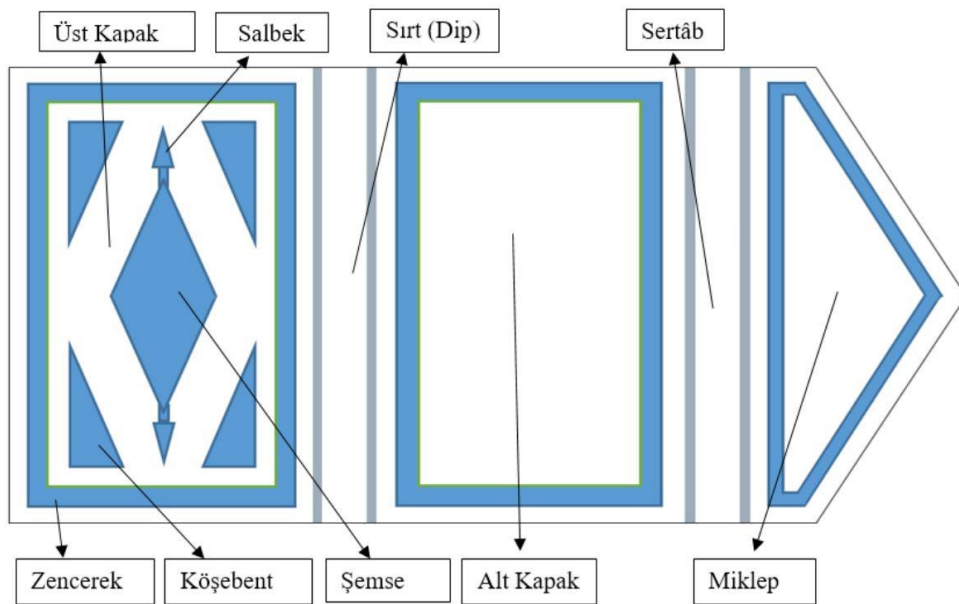
5.3. Osmanlı'da Deri Cilt Sanatı

Osmanlı Cilt sanatı, XV. yüzyılın ilk yarısına kadar Selçuklular ve Beylikler dönemi ile teknik ve süsleme yönünden İslam ülkelerinin ciltleriyle benzerlikler göstermekteydi. Ancak, XV. yüzyıl ikinci yarısından sonra Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) Osmanlı ciltleri kendi benliğini bulmaya başlamıştır (Çığ, 1973; 9). Fatih Sultan Mehmet dönemi, cilt süslemelerinde, doğadan stilize edilerek, üçlü yaprak, ıtır yaprağı, rumi, gonca, gül, nilüfer, ortabağ, geçme, geçme, bulut, tepelik, penç, tığ, hatai vb. motifler kullanılmış (Aritan, 2008; 80; Çığ, 1973; 9).

Resim 3. 1493 Tarihli Kur-ân - Türk-İslam Eserleri Müzesi No:402 (Çığ, 1971: 30)

XVI. yüzyıl, Osmanlının siyasi olarak büyük başarılar kazanması, birçok alanda görüldüğü gibi sanat alanında da kendisini göstermiş ve en kıymetli eserler bu dönemde ortaya konulmuştur (Çığ, 1973; 9). Kitap sanatı ve klasik cilt sanatı Osmanlıda bu dönemde zirveye ulaşmıştır (Özen, 1987; 7). Klasik bir cilt, dış kapak, iç kapak, mikleb, sertâb, sırt, muhat-dudak ve şiraze bölümlerinden oluşmaktadır.

Resim 4. Klasik Cildin Bölümleri (Bilgen, Dilber ve Öztürk, 2017; 2273)

II. Beyazıt devrinde (1481-1512) sanatın merkezi olan sarayda ilk mücellithane açılmıştır (Arıtan, 2008, s. 81). Bu dönemde içinde ilk defa mücellitler bir araya gelerek sarayda bir zümre oluşturmuş ve sarayda bir lonca kurmuşlar. Saraydaki mücellitler “Cemaat-i Mücellidan-i Hassa” adını almış, Ciltçibaşı (ser mücellit) denilmiş yönetiminde bulunan mücellit ve çıraklarla çalışmışlar (Aslanapa, 1980; 15; Çığ, 1971; 14). Bu dönemde mücellitler sayı bakımından azımsanmayacak boyuttaydı, sadece 50 kadar mücellitin sarayda olduğu bilinmektedir (Çığ, 1973; 9).

XVII. yüzyılda Evliye Çelebi'nin notlarına göre saray haricinde 100 kadar ciltçi atölyesi bulunmakta ve bu atölyelerde yaklaşık 300 kişinin çalıştığını bildirmektedir. Osmanlıda ciltçiliğin önemli merkezlerinin, Edirne, Bursa, Diyarbakır ve İstanbul olduğu bilinmektedir (Ödekan, 1991; 326).

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunda başlayan duraklama sanat hayatında da hissedilmiştir. Bu dönem Osmanlı ciltleri yapım tekniğinde değişiklik göstermemiştir fakat kompozisyonlarda ve süslemelerdeki motiflerin işçiliğinde gözle görülür bir gerileme görülmektedir (Çığ, 1973; 9). Bordürler, köşebent ve şemse arasında uyumsuzluklar oluşmuş. Çoğu durumda bordür ve köşebent yerine dörtkenardan çıkıntılı dikdörtgen formunda şemseler kullanılmış. Tezyinatta hissedilen bozulmalara karşın renkler oldukça üstün şekilde uygulanmıştır (Aslanapa, 1980; 16).

XIII. yüzyılda, klasik üslup örneklerine dönüş yapılmış ve III. Ahmet döneminde, sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın destek ve teşviki ile çok değerli eserler oluşturulmuş (Arıtan, 2008; 82).

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaygın halde olan şükufe üslubunda; tabii veya üsluplanmış, vazolu ve vazosuz çiçekler, çiçek minyatürleri, buket, tek çiçek veya demet resmi yapılmıştır (Özen, 1987; 7). Şükufe devri bu bağlamda klasik üslubun sonu olarak sayılmakta ve Barok, Lake, Rokoko üslupları bu devri takip etmektedir (Binark, 1975; 6).

XIX. yüzyıl deri ciltleri çok şık olmayan örneklerle devam etmiş. Bu dönemde XVIII. yüzyılın barok - rokoko ve yekşah ciltleri daha fazla ilgi görmüş. Uygulanan bu usullerden dolayı zaten unutulmaya başlanan klasik cilt üslubu ile bağ tamamen koparılmıştır (Aslanapa, 1980; 17; Arıtan, 1993; 557).

XX. yüzyılda dünyanın her yerinde görüldüğü gibi ülkemizde de artan talebi karşılayabilmek adına ciltçilikte makineleşmeye geçiş yapılmıştır. Bu nedenle son dönemlerde yapılan cilt örneklerinde herhangi bir üslup görülmemektedir (Cunbur, 1992; 456; Arıtan, 1993; 557).

5.4. Osmanlı Deri Cilt Sanatında Sahtiyan – Meşin Kullanımı

“Klasik cilt sanatlarında en geniş yeri elbette deri ciltler tutmaktadır”(Özen, 1998; 13). Cildi yapılan kitapların en değerli ve önemli malzemesi çeşitli besi ve av hayvanlarından elde edilen derilerdir. Türk ciltlerinde, sahtiyan adı verilen keçi derileri, meşin adı verilen koyun derileri, deve derileri, rak adı verilen ceylan derileri, dana ve sığır derileri gibi birçok türde deri kullanılmıştır. Bu deriler çoğunlukla kahverenginin ve tonlarında, siyah, kırmızı, vişne, yeşil, mor ve mavi renge boyanmış ve bu deriler ile çok çeşitli kitap kapları yapılmıştır (Arıtan, 2008; 90).

Fatih Sultan Mehmet döneminde, debbağlırcılar için İstanbul Yedikule bölgesinde 340 işyeri yaptırılmıştır. Yedikule de üretimi yapılan derileri işlemek için Fatih ile Beyazıt bölgesi arasında Saraçhane kurulmuştur. Bu dönemde, Anadolu'nun pek çok şehrinde debbağhaneler bulunmaktaydı. Tokat, Edirne ve Diyarbakır'da üretimi yapılan sahtiyan derileri Avrupa başta olmak üzere birçok ülkeye gönderilmekteydi (Çığ, 1971; 8). Dericiliğin Türk şehirlerinde daha ileri düzeyde olması, dericilikle uğraşan esnafın Ahi geleneklerine bağlı çalışmasından kaynaklanmaktadır. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda İstanbul'un on iki semtinde 700 debbağhane

olduğunu, buralarda üç bin kişinin çalıştığını, dükkânların açık mavi, şeftali çiçeği, kırmızı, sarı ve nefli renk sahtiyanlarla süslendiğinden bahsetmektedir (Çığ, 1971; 8).

Anadolu topraklarının bitkisel tabaklama maddeleri açısından zengin olması ve birçok yerde karaçam, sumak, meşe ağacı, çam, kestane, mazı, ladin, kızılçam kabuğu ve palamudun bol miktarda bulunması ve bu bitkilerin deri işlemede yaygın olarak kullanılması, Türklerde dericiliğin gelişiminde etkili rol oynamıştır (Haytaoğlu, 2006; 22; Alpaut, 1952-1957; 157).

Deri genel olarak üç ana bölümden oluşmaktadır bunların en dıştaki bölümüne epidermis, orta bölümüne corium veya dermis, iç bölümüne ise hipodermis (ıslak yağ doku) denilmektedir. Derinin karakteristik özelliklerini ve sırça yüzeyini en iyi yansıtan asıl üretimindeki bölüm corium bölümüdür. Burada derinin yağ bezleri, kıl keseciklerinin kökleri, sinirleri ve kan damarları bulunmaktadır. Buradaki hücreler birbirlerine kılcal liflerle bağlanmış, reticular doku ismini alan life sarılmıştır. Derilerdeki birbirinden farklı olan lif yapısı, deri türlerindeki farklılıkları oluşturmaktadır (keçilerde daha sıkı, koyunlarda yağlı ve gevşek bir yapının oluşması gibi). Derinin karakteristik özelliğini veren corium tabakası, protein ve kollajenden oluşmaktadır. Corium'un tabakasının düzgün ve sıkı yüzeyi derinin süsleme unsuru olarak kullanılma biçiminde etkilidir. Aynı zamanda bu sıkı doku yüzeyi, deriye sağlamlıkta kazandırmaktadır (Yıldız, 1993; 239).

Ancak derinin bütün özelliği yansıtan sadece bu doku değildir. Derinin elde edildiği hayvanın menşei, hayvanın yaşı, hayvanın cinsiyeti, hayvanın yavrulaması, hayvanın ırkı, hayvanın yaşadığı iklim, hayvanın beslenme şekli, hayvanın sağlık durumu, hayvanın bedenindeki fizyolojik değişimlerde derinin kullanım kalitesi için büyük önem taşımaktadır (Yıldız, 1993; 239).

Çeşitli besi ve av hayvanlarından elde edilen deriler kimyasal yapısı ve histolojisi yönünden benzerlik gösterebilir de tüm hayvanların kendine özgün bir yapısal özelliği bulunmaktadır. Ciltçilikte kullanılmak istenilen derilerde de bu özellikler aranmaktadır. Türk cilt sanatında da birçok deri türünün kullanıldığı bilinmekle birlikte Osmanlı ciltlerinde en çok sahtiyan ve meşin derileri kullanılmıştır (Cunbur, 1992; 453).

5.4.1. Osmanlı Deri Cilt Sanatında Kullanılan Sahtiyanın Özellikleri

Keçi derilerinin tabaklanıp yarı mamul ürüne dönüştürülmüş haline sahtiyan denilmektedir. Keçi ve keçi yavrusu olan oğlak ham derileri, koyun ve kuzu ham derilerine göre çok daha sağlam liflerden meydana gelen sıkı bir dokuya sahiptir. Bu deriler bünyelerinde hemen hemen en az yağı bulduran, ince, homojen, sert ve belirgin yapıda sırçalı yapıya sahip olmalarından dolayı, deri imalatında çok değer verilen derilerdendir (Öncü, 1968; 61-62).

Corium bölümünün üstünde bulunan papiller² tabaka deri kalınlığının en az 1/3 ünü oluşturmaktadır. Bu nedenle keçi derileri mekanik işlemlere oldukça dayanıklı derilerdir, "Sırça boşluğu"³ vermezler. Keçinin bağlı olduğu ırka bağlı olarak derideki yağ oranları %3 ila %12 arasında farklılık göstermektedir (Toptaş, 1993; 19). Keçi derileri koyun ve kuzu derilerine göre deri üretimi için çok daha elverişlidir.

Keçi derilerinde sırça dokusunun dolgun ve sıkı oluşu derilerin çok daha sağlam yapıda olmasını sağlamış. Keçi derilerinin sırça yüzeylerinde kıl kökleri, bir çatalın dişleri gibi yan yana dizilmiş üç, dört ve beşerli grupların seyrek aralıklarla dizilmiş görüntüsünü sergiler. Keçi derileri kıl köklerinin bu görüntüsü ile diğer deri türlerinden kolayca ayırt edilebilmektedir. Keçi derisinin dokusunda kalın ve uzun kıllar, ince ve yumuşak yapıda olan dip kılları ile birlikte görülmektedir. Derinin dokusundaki büyük ve küçük kıl deliklerinden bu şekilde birlikte görülmesi keçi

² Papiller Tabaka, sırça ve retikular tabaka arasında yer alır. Papiller tabaka üst deri ile olan sıkı ilişkisi nedeniyle kıl, kıl kılıfı, kıl kası, ter ve yağ bezleri, sinirler gibi kollagen olmayan dokuları bulundurmaktadır (Toptaş, 1993; 11).

³ Sırça Boşluğu; derinin fazla miktarda protein kaybı nedeni ile süngerimsi bir yapıya dönüşmesidir (Mete, 2008; 33).

derisindeki karakteristik görüntüyü oluşturmaktadır. Sırça yüzeyindeki bu yükseklik ve derinlikler sahtiyan derinin bir özelliğini oluşturmaktadır (Toptaş, 1993; 19)

Resim 5. Keçi Derisinin Sırça Yüzü (15 X) (Toptaş, 1993; 20)

Keçinin karakteri gibi sert, yağsız tok bir derisi olmasından dolayı sırça yapısı oldukça düzgündür. Keçi derisinin cilt yapımına uygun kalınlıkta oluşu, gerektiğinde derinin inceltilmesi için tıraşlamaya elverişli yapıda oluşu ve yine bağlantı kısımlarında, kapakların üstünde ve kıvrılma yerlerinde ince bir tıraşlama ile gayet rahat kullanılabilmesi mücellitlere büyük kolaylık sağlamaktadır. Keçi derilerinden elde edilen sahtiyan oldukça sağlam ve kendine özgü bir lifli yapıya sahip olmasından dolayı dünyada mücellitler tarafından cilt yapımında en çok tercih edilen deri çeşidi olmuştur (Kathpalia,1990; 160).

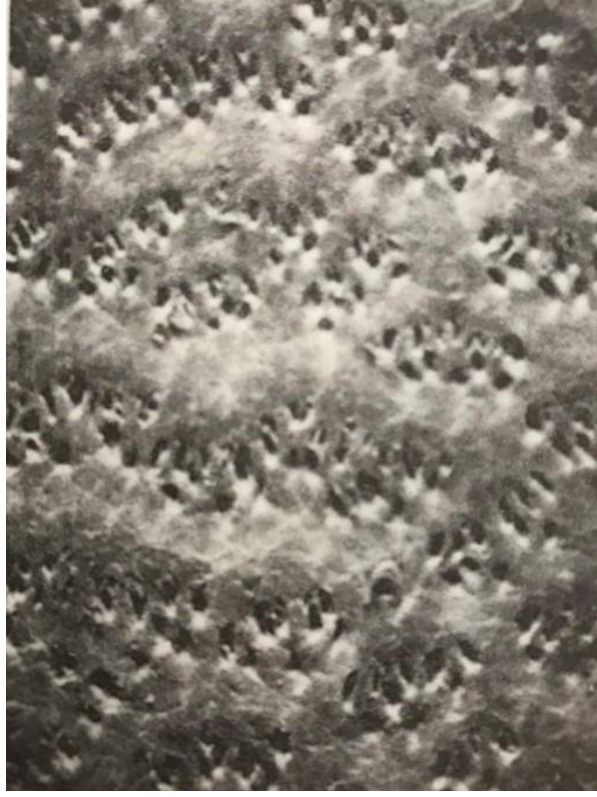
5.4.2. Osmanlı Deri Cilt Sanatında Kullanılan Meşinin Özellikleri

Koyun derilerinin tabaklanarak yarı mamul ürün haline getirilmiş şekline meşin denilmektedir. Tüm evcil hayvanlar arasında kullanım yönünden ikinci sırayı koyunlar almaktadır. Dünyada birbirinden farklı iklim koşullarında yaşayan çok sayıda koyun ırkı bulunmaktadır. Dünya koyun mevcudunun %50 si kaba yünlü, % 20 si 6cm ye kadar olan uzun yünlü, %20 si merinos, geriye kalan %10 luk dilim ise kısa yünlere sahip melezlenmiş koyun türüdür (Toptaş, 1993; 21; Öncü, 1968; 60-61).

Koyunlar derilerinde hayvanın yün kalitesi arttıkça derinin kalitesi düşmektedir. Koyun derilerinde "papiller" tabakanın kalınlığı deri kalınlığının 2/3 ünü oluşturmaktadır. Bu derilerde yağ bezleri ve ter bezleri oldukça gelişmiş durumdadır. Koyun derileri yapısal olarak çok gevşek ve süngerimsi yapıda olup yağ oranları toplam deri ağırlığının % 30 ila % 50 sine kadar çıkmaktadır (Toptaş, 1993; 21).

Deri endüstrisinde ham madde olarak kullanılan koyun ham derisinin kalitesi hayvanın yetiştirilme şekli ile oldukça yakından ilgilidir. Et, süt ve yünleri için yetiştirilen koyunlardan ciltçilikte kullanılmak üzere kaliteli deri elde etmek çok zordur. Çünkü hayvan yağlı olduğu değer oranında ham derisinin lif dokusu gevşek olmaktadır. Koyun derisinin sırça yüzeyinde oldukça

fazla sayıda ve gelişigüzel bir şekilde dizilmiş kıl kökleri bulunmaktadır. Yağlı ve çok sık yün dokuları nedeniyle sırça yüzeyde birkaç kılın aynı kıl deliğinden çıktığı “pinhol” diye adlandırılan toplu iğne deliği büyüklüğünde kıl delikleri oluşmuştur bu nedenle kuzu derileri genellikle iki katlıymış gibi bir görüntü oluşturur (Toptaş, 1993; 21).

Resim 6. Koyun Derisinin Sırça Yüzü (15 X) (Toptaş, 1993; 22)

Bunun yanı sıra dağ koyunlarının kaba yünlü ve daha az yağlı olmaları ham derilerinin yapısal ve sırça yüzeyi bakımından keçi derileri kadar sağlam olduğunu gösterir. Kuzuların ham derileri de gerek kıl yapışının çok gelişmemiş olması ve hayvanın yağ oranının az olmasından kaynaklı sırça yüzleri düzgün, ince lif yapılı ve sıkı dokuludur (Toptaş, 1993; 21; Öncü, 1968; 60-61).

6. SONUÇ

Binlerce yıllık bir geçmişi olan deri işlemeciliği içinde yer aldığı kültürün düşünsel ve kültürel olgularına bağlı olarak biçimlenmiş, giyim kuşamdan sanatsal yaratılara kadar pek çok alanda kendine yer bulabilmiştir. Derinin, kitap sanatlarında koruyucu, muhafaza edici özelliğinden dolayı, cilt yapımında kullanılabilmesi için öncelikle istenilen kriterde ve istenilen renkte derinin sağlanması gereklidir. Cilt sanatının batıya göre doğuda daha gelişmiş olmasının sebebi, debbağcılığın ve deri işlemeciliğinin Anadolu’da en gelişmiş sanat dallarından biri olmasıdır.

Derilerin gözenekli yapılarda olmasına rağmen, yumuşaklık, esneklik, koruyucu niteliklere sahip olması, sağlamlık, dayanıklılık, kolay yapışma ve bunun gibi üstün kullanım özellikleri sayesinde cilt sanatında önemli bir yer tutmaktadır.

Osmanlılar derilerin karakteristik özelliklerinin yanı sıra bitkisel tanenlerle tabaklama yaparak deriyi mükemmel hale getirmişler. Bu durum günümüze kadar sağlam bir şekilde gelebilmiş ve çeşitli müzelerde sergilenmekte olan deri ciltlerden de anlaşılmaktadır.

Osmanlıda ciltlerin yapımında genellikle keçi ve koyun derisi tercih edilmiştir. Deriler elde edildiği hayvanın karakterini yansıtmaktadır. Bu bağlamda elde edilmek istenilen cilt özelliklerine yönelik derileri seçilebildiğini ifade etmek mümkündür.

Koyunların uysal karakterli hayvanlar olduğu bilinmektedir. Koyunların bu şekilde uysal oluşu, bu hayvanlardan elde edilen derilere de yansımaktadır. Koyun derilerinin sırça yüzeyi yumuşak, narin ve ince bir yapıdadır.

Keçide ise inatçı karakterinin aynı şekilde derisine yansımış olduğundan dayanıklılığı koyun derisine nispeten daha çoktur. Çok uzun süre dış etkenlere dayandığı ve sırça dokusunun düzgün oluşundan dolayı ciltçilik için en uygun deri olduğu görüşü yaygındır. Bu sebeplerden dolayı Osmanlıda pek çok tekniğin kullanıldığı cilt sanatında her dönem en fazla keçi derisinin kullanılmış olduğu görülmektedir.

Cilt yapımında kullanılan sahtiyan ve meşin derileri kıl köklerindeki karakteristik dağılım farklılığı sayesinde kolay bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Sahtiyan ve meşin derilerinin bu denli kolay ayırt edilebilmesi gerek cildin koruma onarım aşmalarında kullanacağı deri seçimi için restoratörlere, gerekse ciltleri bir sanat ürünü haline getiren mücellitlere yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alpaut, A. (1952). *Tatbiki Dericilik*, İstiklal Matbaası (1952-1957), Ankara.
- Arıtan, A. S. (1993). Ciltçilik, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, s. 551-557
- Arıtan, A. S. (2008). Türk Cilt Sanatı, Türk Kitap Medeniyeti, Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul, s.62-97
- Aslanapa, O. (1982). Osmanlı Devri Cilt Sanatı, *Türkiyemiz*, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, Y.13, S.38, s.12-17
- Arseven, C. E. (1983). Cild, *Sanat Ansiklopedisi*, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Bilgen, M., Dilber, M. & Öztürk, M. (2017). Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi nde Bulunan Osmanlı Dönemi ne Ait Bazı El Yazması Eserlerin Cilt Süslemeleri. *Presented at the Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu*, Taşköprü / Kastamonu. 2271-2283
- Binark, İ. (1975). Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Cunbur, M. (1992). Türklerde Cilt Sanatı, Türk Dünyası El Kitabı, Cilt II, Ankara.
- Çığ, K. (1971). Türk Kitap Kapları, İstanbul.
- Çığ, K. (1973). Türk Kitap Kapları, *Türkiyemiz*, Yıl 3, Sayı 9, Apa Ofset, s. 6-10
- Çınar, N. ve Büyükyazıcı, M. (2017). *Türk Cilt Sanatında Kullanılan Deriler ve Özellikleri*, Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 4, Sayı 11, 256-275
- Dağtaş, L. (2007a). Anadolu'da Dericilik, 1.Basım, Mas Matbaacılık.
- Dağtaş, L. (2007b). Müze ve Koleksiyonlardan Deri Eserler, 1.Basım, Mas Matbaacılık. İstanbul
- Gökçesu, Z. (2002). Deri Teknikleri, YA-PA Yayınları, İstanbul.
- Haytaoğlu, E. (2006). Denizli'de Tabaklık (Dünden Bugüne), Fakülte Kitapevi Yayınları, Tarih ve Medeniyet Dizisi, Isparta.
- Kaçar, U. ve Bilgen, M. (2020). Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kütüphanesi'nde Korunan 000717-(1-30) Envanter Numaralı Kur'an-ı Kerim Cüzlerinin Tezyinat Açısından İncelenmesi, *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10 (2), 326-341.
- Kathpalia, Y. P. (1990). Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu, (Çev.: Nihal Somer) Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 6, Ankara.
- Mete, D. (2008). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkezi Dösim Ankara Merkez Mağazasında Satışa Sunulan Deri Ürünlerin Dekoratif Sanatlar Açısından İncelenmesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü

- Öcal, O. (1971). Kitabın Evrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TİSA Matbaacılık, Ankara.
- Ödekan, A. (2002). El Sanatları, Türkiye Tarihi 2, Osmanlı Devleti 1300-1600, Metin Kunt, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, Cem Yayınevi
- Öncü, C. (1968). Dericilik Temel Bilgileri, Mezbaha Mahsulleri Teknolojisi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Özdeniz, E. (1981). Türk Cild Sanatı, *Sanat Dünyamız*, Yapı Kredi Yayınları Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Özen, M.E. (1987). Klasik Cilt Sanatımızın Bazı Özellikleri, *Antika Dergisi*, İstanbul, S.25, s.4-11.
- Özen, M. E. (1998). Türk Cild San'atı, Ankara.
- Tanıncı, Z. (1985). *Cilt Sanatında Kumaş*, *Sanat Dünyamız*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, S. 32, s. 27-34.
- Toptaş, A. (1993). Deri Teknolojisi, 1.Basım, Sade Ofset Matbaacılık, İstanbul.
- Yelmen, H. (1986). Türk Deri Sanayi Tarihi, *Deri*, Türkiye Deri Sanayi Katoloğu, İstanbul.
- Yelmen, H. (1992). Kazlıçesme' de 50.Yıl/1, 1.Basım, Merkez Matbaası, İstanbul.
- Yıldız, N. (1993). Eski Çağlarda Deri Kullanımı ve Teknolojisi, Marmara Üniversitesi Yayın No: 540, İstanbul.